

**Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak (1843-1914)
(Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-
1914), Sabri Ateş, Çev. Devrim Kaya, Küre Yayınları,
İstanbul, 2015, ISBN 9786057646354.**

Osmanlı-İran ilişkilerinde anahtar kavramların başında sınır gelmektedir. Osmanlı-İran sınırı 1514 yılında meydana gelen Çaldıran Savaşı'nın ardından iki devlet arasında uzun yıllar devam sorunlara yol açmıştır. 19. yüzyılın ortalarına doğru Britanya ve Rusya'nın Osmanlı-İran sınır sorunlarına dahil olmasıyla iki devletin sınırı uluslararası boyut kazanmış ve sınırlar belirginleşmişti. Nihai sınırların çizilmesi ise 1. Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra resmi bir boyut kazanmıştı. Bu çalışmaya konu olan eser; halen Southern Methodist Üniversitesi'nde Tarih Bölümü öğretim üyesi Sabri Ateş'in "Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak (1843-1914)" adlı çalışmasıdır. Başta Osmanlı-İran sınırı olmak üzere Tanzimat'ın uygulamalarına bağlı olarak reform, modernleşme ve Osmanlı merkezileşmesini irdeleyen Ateş, yerel iktidar sahiplerinin rolünü de mercek altına almıştır. Çalışma Giriş ve altı bölümden oluşmaktadır.

Kitabın giriş bölümünde sınır(lar)ın doğasına; had, hudut, serhad gibi terimlere teorik bir yaklaşımla değinen Ateş, Osmanlı-İran sınırının 1639 yılında iki devlet arasında imzalan Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla çizildiğinin iddia edildiğini; fakat bu sınırların modern öncesi dönemlerde olduğu gibi resmi bir sınır olmadığını belirtmiştir. Ateş'e göre bu sınırlar, merkezi güçlerin genellikle yerel güç unsurlarına "taahhüt edilmiş bağlılıklarına" veya karşılıklı ilişkiler/menfaatler çerçevesinde belirlenmiştir. Nitekim Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürt beylerinin meskûn bulunduğu sınırlar yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar sistemine dahil edilmiş ve bu toprakların tasarrufu Osmanlı saflarında yer alan Kürt beylerine verilmişti. Ateş, politik ve bilinçli bir şekilde pasifize edilen sınır insanlarını merkeze alarak kendi tarihlerinin etkili aktörü olduklarını ve onların seslerini tekrar duyurmayı tarih yazımı içerisinde göstermeye çalışmaktadır.

Birinci bölümde, Osmanlı-İran sınırının oluşmasına sağlayan etkenlere değinen Ateş, Kaçar hanedanının İran'da iktidarın başına geçmesinin ardından sınır bölgelerindeki hareketleri aşiretler üzerinden betimlemektedir. Merkezileşme politikalarının Osmanlı-İran sınırında bulunan göçebe ve yerleşik aşiretler ile hanedanlar üzerindeki etkilerini inceleyen Ateş, "Osmanlı Kürdistanı'nın İdari Örgütlenmesi" başlığı altında Osmanlı-Kürt ilişkilerinin ilk dönemlerinden Kürt beylerinin 19. yüzyılın ortalarına doğru isyan hareketlerine kadar geçen süreci anlatmaktadır. Bu çerçevede; Babanzadeler, Revanduz Mîr'i Kôr Muhammed Paşa, Van çevresinde etkili Han Mahmud ve kardeşleri, Cizre Bey'i Bedirhan Bey ve Hakkâri Bey'i Nurullah Bey isyanlarını İngiliz ve Osmanlı kaynaklarından derlediği belgelerle yorumlamaktadır.

Aynı bölümün devamında; Kürt mîrlerinin giriştiği isyanların bastırılmasına, mîrlerin sürgün edilmesine, eşrafın bazı idari birimlere atanmalarına ve sınır hattında merkezileşme politikalarının uygulanmasına değinen Ateş, idari anlamda da yerel yönetimin yerine doğrudan merkezden atamaların yapıldığını aktarmaktadır. Ayrıca vergi ve zorunlu askerlik yöntemlerine değinen Ateş, devlet tarafından ekonomik teşviklerin sağlandığı, Hesanan gibi büyük konfederasyonların sınıra çekilerek maaşa bağlandığı belirtmektedir. Eserde vergi sistemin uygulanmaya çalışıldığı ve bazı bölgelerde, “ilk defa tütün, pamuk ve meyve vergisi” alındığı belirtmesine rağmen Hakkâri’ye bağlı Kotur gibi yerlerde ise “birden (şimdilik ödenmesi) tahsili ahaliyi merkumenin perişani hallerini mucib olacağından”¹ vergilerin ertelenmesine dikkat çekmemiştir.

İkinci ve üçüncü bölümde Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi için kurulan komisyon ve bu komisyon üyeleri hakkında detaylı bilgiler veren Ateş, iki devlet arasındaki sınır sorununun nasıl uluslararası bir soru haline geldiğinin cevaplarını aramaktadır. Ayrıca merkezileşen devletlerin kendi çıkarlarına göre sınır komisyonuna katıldığını belirten Ateş, komisyondaki devletlerin siyasi, ekonomik ve dini amaçlar hedeflediğini belirtmektedir. Örneğin komisyon içerisinde bulunan Rusya ve Britanya, “Kendi ‘büyük oyunlarının’ keşmekeşi içindeki Rusya ve Britanya bölge üzerinde kendi sömürgeci çıkarlarının genişlemesini kolaylaştırmak için Osmanlı-İran sınırının daha kesin bir şekilde tanımlanmasını istiyorlardı.”

Ayrıca Rusya; komisyondaki arabulucu konumunu kullanarak “İran’ın koruyucu” rolünü üstlenmek istiyordu. Sınır komisyonunun önemli maddelerinden biri de aşiret meselesiydi. Osmanlı-İran ilişkilerinde aşiretlerin zaman zaman sınırları aşarak iki tarafa geçmesi sorunları berberinde getirmekteydi. Komisyon, İran tarafına göç eden aşiretlerin teslim edilmesini, buna karşılık ödenmeyen otlak vergisinin ödenmesi kararı almıştı. Ayrıca İran sınır boyunda bulunan aşiretlerin İran’a yerleşmesini talep etmişti; fakat Osmanlı Devleti, daha önce İran’a yerleştirilen aşiretlerin Rusya ve İran’la yapılan savaşlar nedeniyle yerleştirildiği belirtmişti. Dört yıl boyunca sınırı dolaşan komisyon görevlileri 1847 yılında dokuz maddelik uzlaşi planı sunmuş; ama ne Osmanlı Devleti ne de İran Devleti bu uzlaşi planından memnun kalmıştı; çünkü bazı ihtilafly yerler tam olarak çözüme kavuşturulamamıştı. 14 Eylül 1852 tarihinde görevlerinin tamamlandığını bildiren komisyon Osmanlı-İran sınır haritasını hazırlayacak kadar teknik doneye sahip olmuştu; fakat haritanın hazırlanması için İstanbul ve Tahran’a danışmamıştı. İki devletin teknik elemanları harita hazırlayacak kadar tecrübe sahibi olmadıkları düşünüldüğünden olmalı ki haritayı çizecek heyete bile adları ve unvanları yazılmamıştı. Kalıcı bir çözüme kavuşturulamayan aşiret sorunu ise “ancak sınıra nihai şeklinin verilmesi ve modern devlet uygulamalarının rutin hale gelmesiyle” son bulmuştu olacaktı.

¹ BOA, İ. MVL, 240/8597-1, 1852 tarihli belge.

Dördüncü bölümde, Osmanlı-İran sınırının “modern anlamda bir sınıra dönüşüm süreci”nin Osmanlıyla Rusya arasında 1853-1856 yılları arasın meydana gelen Kırım Savaşı’ndan dolayı kesintiye uğradığı belirten Ateş, nihai haritanın planlanan tarihten ancak 12 yıl sonra 1869 yılında tamamlanıp sunulduğunu aktarmıştır. Haritanın tamamlanmasıyla birlikte Osmanlı-İran sınırı ilk defa kâğıt üzerine çizilmişti. Sınır haritasının hazırlanmasından sonra görüşmeler hız kazanmış ve birçok yeni komisyon kurulmuştu; fakat Kırım Savaşı’nın ardından sınır halkının en çok etkilendiği 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının patlak vermesiyle görüşmeler sekteye uğramıştı. Ayrıca sınır ihlallerinden dolayı iki devletin sınır boyunca yeni askeri üsler inşa etmesine neden olmuştu. Yeni üsler inşa edilmesine rağmen sınır ihtilafları devam etmiş, (Şîî-Sünnî) mezhepçiliği, Hristiyan ve Müslüman çatışması artmıştı. Bölgesel, ulusal ve uluslararası diplomatik görüşmeler devam etmesine rağmen sorun tam olarak çözülememiş ve iki devlet arasındaki ilişkilerde büyük oranda gerileme ve küçük çatışmalar meydana gelmişti.

Beşinci bölümde, daha önce akademik çalışmalarda değinilmeyen ve 20. yüzyılın hemen başında Osmanlı Devleti’nin Kürt aşiretleriyle yaptığı ittifakla İran’ın kuzeybatısında bulunan bazı yerleri Osmanlı topraklarına dahil etme çabalarına ve çabaların sonuçlarına değinilmiştir. Aynı bölümde Ateş, Sünnî ve Şîî Müslümanların mezhep kavgaları yanı sıra Ermeni silahlı gurupların Avrupa ve Rusya tarafından desteklenerek sınırdaki sorunlara Müslüman-Hristiyan gerilimine dikkat çekmiştir. Avrupa ve Rusya’nın Ermenilere açık destek vermesi Osmanlı’nın yeni arayışlara girişmesine yol açmıştı. Bu çerçevede Kürt aşiretlerini “kendi askeri hiyerarşisinin ötesinde devlet yapısının içine daha iyi şekilde dahil etmek” amacıyla yeni bir strateji uyguladı. Bu bağlamda, Rus, İran, Ermeni ve Kürt özerk bölgesi için çaba içerisinde olan Kürtlere karşı Hamidiye Alayları kuruldu ve bazı aşiret reislerine çeşitli unvanlar verildi.

Aynı bölümün devamında, Almanya’nın yükselişini ve Osmanlı’nın Konya’dan Basra’ya kadar olan demiryolu imtiyazını Alman şirketine verilmesinin “jeostratejik dengeleri daha da karmaşık hale” getirdiğini dile getiren Ateş, buna karşılık Britanya ve Rusya’nın bu durumdan rahatsız olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Ateş, tarihi koşulların ve zaman içinde gelişen olayların, Almanya’nın Osmanlı’yla yakınlaşmasını İran’ın ise dönemin iki büyük gücü Rusya ve Britanya’ya daha bağımlı hale getirdiğini aktarmıştır. Osmanlı, İran, Rusya ve Britanya devletlerinin komisyonda bulunan üyeleri 1908 yılında tekrar toplanmalarına rağmen sonuç alınamamıştı. 21 Aralık 1911 tarihinde tüm sınırların çözümü için Tahran Protokolü imzalamışlardı. 1912 yılında Osmanlı ve İran üst düzey bürokratların bir araya gelmesiyle oluşan komisyonun görüşmelerinin ardından “Rusya’nın Azerbaycan’ın iç bölgelerine doğru yayılması Osmanlı’nın İran’ın kuzeybatısını Osmanlı’nın güneydoğusuna katma çabalarının” son bulmasını sağlamış ve devletlerin yayılma çabalarını durdurmuştu.

Altıncı ve son bölümde, nihai sınırların çizilmesine değinen Ateş; ihtilaf, işgal ve uzun tartışmalardan sonra 1900 kilometrelik sınır hattının belirlendiğini, ilk sınır direğinin 1914 yılında dikilmesiyle sınırların işaretlendiğini belirtmektedir. Sınır direklerinin dönemin teknolojisine göre dikilmesi rağmen bazı yerler için ihtilaflar ve tartışmalar devam etmiştir. İhtilaflar ve tartışmaların yanı sıra bölgede bulunan farklı etnisitelerden aşiret sorunları da devam etmekteydi. Ayrıca sınırın oluşturulması bir bakıma bölgede bulunan (göçebe ve yerleşik) aşiretlere zarar vermekteydi. Özellikle göçebe aşiretlerin büyük bir kısmı iki devletin (henüz belirlenmeyen) sınırlarında yılın belirli mevsimlerinde yer değiştirerek hayvancılık faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Sınırın çizilmesiyle beraber aşiretlerin geçiş yollar kapanacak ve sınır aşiretlerin yüzyıllarca devam ettirdikleri yaşam biçimlerini ve toplumsal yapılarını değiştirecekti.

Sonuç olarak; Osmanlı-İran hududunun dört yüz yıla yakın bir zaman içerisinde sınıra dönüşümünü teorik bir çerçevede ele alan yazar, Osmanlı Arşiv kayıtlarından ziyade İngiliz Arşivlerinden ve Batılı araştırmacılar tarafından kaleme alınan eserlerden faydalanmıştır. Osmanlı-İran sınır oluşumu, sınırın ne zaman ve neden uluslararası bir sorun hale geldiğini detaylı bir şekilde inceleyen yazar; sadece iki devlet arasında cereyan eden olaylarla bağımlı kalmamıştır. Ayrıca yazar, sınır boyunda bulunan halklar -özellikle aşiretler de- çalışmaya dahil edilerek sınır oluşumun; sosyal, siyasi, askeri, din ve coğrafi etkileri irdelenerek çalışmanın anlaşılmasına ve kavranmasına çalışmıştır.